

Ebū'l-Kāsim Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī Ebu Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin hamam üzerine yazdıklarından etkilendi mi?*

Was Abū al-Qāsim Khalaf b. 'Abbās al-Zahrāwī influenced by Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī's writings on bath?

Ahmet Aciduman¹

¹Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik A.D, <https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada Orta Çağ'da İslam dünyasının bilim ve tıbbının altın çağı olarak adlandırılan döneminin en ünlü hekimlerinden Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī (865-925) ile Ebū'l-Kāsim Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī (936-1013)'nin insanın sağlığını korumada hamamın yeri ile hamamın yararları ve zararları hakkındaki görüşlerini saptamak ve bu görüşlerin benzerlikleri ile farklılıklarını ortaya koyarak, bu bilgilerin tıp tarihindeki yerlerini belirlemeye çalışmak amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem: Bu çalışmada esas olarak Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Manşūrī* ve *Kitābu'l-Murşid av el-Fuṣūl* adlı eserleri ile Ebū'l-Kāsim Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin *Kitābu't-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-telif* adlı eseri incelenmiştir. Rāzī'nin ve Zehrāvī'nin adı geçen eserlerde hamam üzerine olan görüşleri Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve bulgular bölümünde sunulmuştur. Bu eserlerde yer alan bilgiler birbirleriyle karşılaştırılmış ve bu bilgilerin tarihsel süreçteki yerleri tıp tarihi literatürü ışığında tartışılmıştır.

Bulgular: Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Manşūrī* adlı eserinin sağlığın korunması üzerine olan dördüncü makalesinin bir bölümü "Hamamın yararları, zararları ve onu kullanma şekli üzerine" olup, *Kitābu'l-Murşid av el-Fuṣūl*'un da bir bölümü "Hamam üzerine fasıllar" başlığını taşımaktadır. Ebū'l-Kāsim Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-telif* adlı eserinin birinci makalesinde de "Hamamın yararları ve zararları üzerine fasıl" başlıklı bir bölüm yer almaktadır.

Sonuç: Ebū'l-Kāsim Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-telif* adlı eserinde hamam üzerine yazdıkları Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Manşūrī* ve *Kitābu'l-Murşid av el-Fuṣūl* adlı eserlerinde yer alan bilgilerle neredeyse aynı olup, Zehrāvī'nin Rāzī'nin eserlerinden birebir alıntılar yaparak, konu hakkında daha kısa bir sentez oluşturduğu izlenimini vermektedir.

Anahtar kelimeler: Rāzī, Zehrāvī, *Kitābu'l-Manşūrī*, *Kitābu'l-Murşid av el-Fuṣūl*, *Kitābu't-Taşrif*, Hamam, Tıp tarihi

ABSTRACT

Object: Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī (Rhazes) (865-925) and Abū al-Qāsim Khalaf b. 'Abbās al-Zahrāwī (Abulcasis) (936-1013) were two celebrated physicians of the period called as golden age of Islamic science and medicine during medieval times. To determine their opinions on bath and its benefits and harms in preserving human's health, and try to specify the place of information in the history of medicine revealing similarities and differences in their opinions are aimed in this study.

Materials and Methods: *Liber medicinalis ad Almansorem* and *The Guide Book or The Book of Aphorisms* by Rhazes and *Kitāb al-Taşrif li-man 'ajaza 'an al-ta'lif* by Albucasis are mainly examined in this study. Rhazes's and Albucasis's opinions on bath in these works are translated from Arabic into Turkish, and presented in results section. Information in these works are compared to each other, and discussed their places in historical process in the light of literature for history of medicine.

Results: *Liber medicinalis ad Almansorem* by Rhazes has a chapter "on benefits and harms of bath and its usage" in the 4th treatise on preserving health, and *The Guide Book or The Book of Aphorisms* has a chapter containing "Aphorisms on bath". *Kitāb al-Taşrif li-man 'ajaza 'an al-ta'lif* by Albucasis has a chapter "On benefits and harms of bath" in the first treatise.

Conclusion: Writings on bath in *Kitāb al-Taşrif li-man 'ajaza 'an al-ta'lif* by Albucasis have almost the same information in *Liber medicinalis ad Almansorem* and *The Guide Book or The Book of Aphorisms*, and gives the impression that Albucasis synthesized the subject in brief, quoting almost word by word from Rhazes' works.

Keywords: Rhazes, Albucasis, *Liber Almansoris*, *The Guide Book or The Book of Aphorisms*, *Kitāb al-Taşrif*, Bath, History of medicine

*Lokman Hekim Dergisi, 2020; 10 (2): 231-241

DOI: 10.31020/mutfd.684157

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 03 Şubat 2020; Kabul Tarihi - Accepted: 24 Nisan 2020

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <ahmetaciduman@yahoo.com>

Giriş

Orta Çağ'da İslam bilimi ve tıbbının altın çağı olarak adlandırılan dönemin ünlü filozof ve hekimlerinden Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī (865-925) hem yetiştiği İslam coğrafyasının hem de Orta Çağların en büyük klinisyeni olarak kabul edilmekte,¹ teorik tıpta Galenus'un, pratik gözlem ve tedavide Hippokrates'in izleyicisi olarak değerlendirilmektedir.² Rāzī'nin büyük bir kısmı tıpla ilgili olmak üzere, felsefe, kimya, fizik, astronomi, matematik, teoloji, müzik ve diğer konularda çok sayıda eser yazdığı bilinmektedir.^{3,4} Rāzī'nin erken dönem eserlerinden biri olan⁵ ve on makaleden oluşan *Kitābu'l-Manşūrī*,⁴ Cremonalı Gerard (ö. 1187) tarafından XII. yüzyılda Latinceye çevrilmiş,⁶ *Liber medicinalis ad Almansorem*⁷ adıyla da ilk kez 1481 yılında Milano'da basılmıştır.³ *Kitābu'l-Murşid av al-Fuṣūl* ise Rāzī'nin, Hippokrates'in aforizmalarında karışıklık ve düzensizlik bulunması ve yine aforizmaların ezber kolaylığı olması nedeniyle tıp sanatına giriş için öğrencilere yönelik yazdığını bildirdiği⁸ ve XII. yüzyılda Semerkandı Nizāmī 'Arūdī'nin *Çehār Maḳāle* adlı eserinde tıp öğretimi müfredatında ilk öğrenilmesi gereken kitaplar arasında saydığı bir eserdir.⁹

Orta Çağ'da İslam coğrafyasının Batısında yetişen Ebū'l-Kāsım Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī (936-1013)'nin bilinen tek eseri yedi bölüm (cüz') ve otuz makaleden oluşan *Kitābu't-Taşrīf li-men 'aceze ani't-te'lif*'in cerrahi üzerine olan 30. makalesi eserin en tanınmış bölümü olup,⁴ Cremonalı Gerard tarafından XII. yüzyılın ortalarında Latinceye, bir yüzyıl sonra da Şem Tob tarafından İbraniceye çevrilmiştir.¹⁰ *Et-Taşrīf*'in birinci ve ikinci makaleleri ise XIII. yüzyılın ortalarında önce İbraniceye, daha sonra Latinceye çevrilerek *Liber theoricæ nec non practicæ Alsaharavii* adıyla Ausburg'da 1519 yılında basılmıştır.¹¹

Bu çalışmada Orta Çağ'da İslam dünyasının bilim ve tıbbının altın çağı olarak adlandırılan döneminin en ünlü hekimlerinden Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī ve Ebū'l-Kāsım Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin insanın sağlığının korunmasında hamamın yeri ile hamamın yararları ve zararları hakkındaki görüşlerini saptamak ve bu görüşlerin benzerlikleri ile farklılıklarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fi't-Ṭıbb*¹² ve *Kitābu'l-Murşid av al-Fuṣūl*¹³ adlı eserleri ile Ebū'l-Kāsım Hālef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin *Kitābu't-Taşrīf li-men 'aceze 'ani't-te'lif*¹⁴ adlı eserleri incelenmiştir. Rāzī'nin *el-Manşūrī fi't-Ṭıbb*'inin sağlığın korunması üzerine olan dördüncü makalesinin bir bölümü "Hamamın yararları, zararları ve onu kullanma şekli üzerine" olup (**Ek-1**), *Kitābu'l-Murşid av el-Fuṣūl*'un da bir bölümü "Hamam üzerine fasıllar" başlığını taşımaktadır (**Ek-2**). Zehrāvī'nin *et-Taşrīf*'inin birinci makalesinde de "Hamamın yararları ve zararları üzerine fasıl" başlıklı bir bölüm bulunmaktadır (**Ek-3**).

Rāzī'nin ve Zehrāvī'nin adı geçen eserlerinde hamam üzerine olan görüşlerinin yer aldığı bölümler Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve Bulgular bölümünde sunulmuştur. Bu eserlerde yer alan bilgiler birbirleriyle karşılaştırılmış ve tartışılmıştır. Karşılaştırma hem içerik olarak hem de yazımda kullanılan cümleler ve kelimeler bağlamında gerçekleştirilmiştir. Metinde yer alan çeviriler makalenin yazarı tarafından yapılmıştır.

Bulgular

Rāzī'nin *el-Manşūrī fi't-Ṭıbb*'da yer alan hamam hakkındaki görüşleri, adı geçen kitabın "sağlığın korunması" üzerine olan dördüncü makalesinde "Hamamın yararları, zararları ve onu kullanma şekli üzerine" başlıklı bölümünde yer almaktadır. Hamamın kullanılarak vücudun nemlendirilmesinin ve kurutulmasının olanaklı olduğunu bildiren ve bunların nasıl yapılacağı hakkında bilgi veren Rāzī, hamamın yararlarının ve zararlarının neler olduğu hakkında da açıklamalarda bulunmaktadır:

Hamamın yararları, zararları ve onu kullanma şekli üzerine

Hamamla vücudu nemlendirmek ve kurutmak mümkün olur. Zayıf, katı ve kuru vücutların sahipleri nemlendirmeye gereksinim duyarlar. Onlar hamamda terlememelidirler, aksine mutedil bir mekânda olmalıdırlar ve etraflarında nemli buhar artsın diye orada bol sıcak su dökmelidirler. Vücutlarının üzerine lezzetli sıcak su dökmeli ve vücut kabarna ve nefes biraz daralana kadar oradan yararlanmalıdırlar. Sonra sıcak su kullanmaktan kaçınmalıdırlar, kısa süreyle bir kez soğuk su kullanmalıdırlar. Bundan sonra yağlanmalıdırlar. Vücudunu hafifletmek ve kurutmak isteyen kişiye gelince, onda terleme çoğaltılmalıdır, bakla ve nohut unuyla ya da boraksla ya da zufaotuyla/çövenle ovulmalıdır. Bundan sonra uzun süre yemeğe direnmelidir. Menekşe yağı ile ovulmalıdır. [Ter] atmaya başlamıştır. Vücudu yumuşatmak, cilt üzerindeki küçük delikleri açmak ve içlerine karışmış kirleri temizlemek, dolgunluğu hafifletmek, yelleri çıkarmak, uyku getirmek, ağrıları sakinleştirmek, hıltları inceltmek, ishali kesmek, yorgunlukları gidermek ve vücudu beslenmeye hazırlamak hamamın yararlarındandır. Kuvveti düşürmek, belki baygınlığa sebep olana kadar kalbi ısıtmak, kusmayı harekete geçirmek, [artık] maddelerin dökülmesine hızla yol vermek hamamın zararlarındandır. Bundan dolayı^{12,p:221} ateşi ya da yarası ya da korkusu ya da çıkığı ya da şişi olan kişi hamamdan sakınılmalıdır. Şişmanlamak isteyen kişi dışında tok olarak hamama girmekten sakınılmalıdır. Tok olarak hamama girmeye mecbur kalan kişi, bundan sonra günlerce ballı su içmelidir, yoğun gıdalardan sakınılmalıdır ve onun tedbiri yumuşatılmalıdır.^{12,p:222}

Râzî'nin *Kitābu'l-Murşid av al-Fuṣūl* adlı eserinde ise hamam hakkında yazdıkları adı geçen eserin "Hamam üzerine fasıllar" başlığı altında yer almaktadır. Bu fasıllarda hamam hakkında genel bazı açıklamalarda bulunan Râzî, bu bölümde de hamamın yararları, zararları hakkında *el-Manşūrī fī'ṭ-Ṭıbb'* da yazdıkları ile benzer açıklamalarda bulunmaktadır. Ateşi olan kişilerin hangi koşullarda hamamdan yararlanabileceği konusu da bu fasıllarda ele alınmıştır:

Hamam üzerine fasıllar

76 – Hamamda terleme, çıkartıları inceltmede ve onları çıkartmada egzersizin yolundan gider, fakat vücudun normal sıcaklığını (ḥarāretu'l-ğariziyye) kuvvetlendirmez, aksine zayıflatır.

77 – Hamam yemekten önce olmalıdır, vücudunu şişmanlatmak isteyen kişi dışında, yemekten sonra sakınılmalıdır.

78 – Hamamda terlemenin sınırı yorgunluk ve nefesin sıklaşmasıdır. O zaman, ıstırabın ortaya çıkmaya başlamasından önce, sıcak bölümden ayrılmak gerekir. Çünkü bu yeli harekete geçirdiğinde, çıkartıları vücudun dış yüzeyinden çıkarır, cilt üzerindeki küçük delikleri açar, vücudu gıdaya uygun hale getirir, zayıflıktan ve hamamda kalış süresinin uzunluğunun getirdiği ateşlerden güvende olur.

79 – Vücudu hamamla nemlendirmek ve kurutmak mümkün olabilir: Nemlendirme bozulduğunda, hamama bol su serpilmelidir ve hamamın içinde su ve küçük havuz kullanımı çoğaltılmalıdır. Kurutma bozulduğunda, bunun zıddı olmalıdır, hamamın içine su serpilmez ve onun havuzlarında su olmaz. Ama hamamın zemini kuru olmalıdır, havası saf ve buharsız olmalıdır.^{13,p:38}

80 – Cilt üzerindeki küçük gözenekleri genişletme, uyuz ve kaşıntıyı giderme, eti yumuşatma, vücudu gıdaya uygun hale getirme, kasılmış sinirleri uzatma, yelleri çıkartma, nezle ve zükâmı olgunlaştırma, zor idrarı kolaylaştırma ve giden tabiatı (ishali) tutma hamamın yararlarındandır.

81 – Zayıf organlara çıkartıların dökülmesini kolaylaştırma – ki onun en büyük zararlıdır, vücudu gevşetme, vücudun normal sıcaklığını zayıflatma, siniri ve sinirli organları zayıflatma ve onların hepsini gevşetme, yiyecek isteğini zayıflatma ve cinsel birleşmeyi azaltma hamamın zararlarındandır.

82 – Hamam gündelik ateşleri (hummeyât-ı yevm) olan kişilerin hepsine yararlıdır. Dört günde bir gelen (er-rub'), balgamî (el-balgamiyye), semi-tersiyer (şıtru'l-ğıbb) dışında, yine onların olgunlaşması ve uzamasından sonra, diğer ateşlerin hepsine zarar verir.

83 – Hektik ateşi olanlar (aşhâb-ı dıkk) banyodan yaralanabilirler, ama onlarla birlikte, orada onlara tedbir alan hazık bir tabibe gereksinim duyarlar, bu da onların hamamla ilgili açıklayıcı sözlerin uzadığı durumlara gereksinim duymaları ve bunlardan olan basit hatanın zararının onlar için dayanılmaz olması sebebiyledir.

84 – Hektik ateşi olanla birlikte bir tabip yoksa ve onun hamam yapması gerekiyorsa hamamın havasının nemli olması, sıcak bölümde onu terletmeyecek kadar bekliyor olması ve kesinlikle ona acı vermemesi en iyisidir. Sonra bir darbeye soğuk havuza atlar,^{13,p:39} sonra soyunma odasına çıkar, orada uzun süre istirahat eder ve terlemesin diye ferahlatılır.^{13,p:40}

Zehrāvī de hamamla ilgili görüşlerini *et-Taşrîf*'in birinci makalesinin “Hamamın yararları ve zararları üzerine” başlıklı bölümünde bildirmiştir. Hamamın yararları ile başladığı bölümü, hamamın zararlarını ele alarak sürdürmüş, hamama girecek ya da girilmeyecek zamanları ve durumları bildirerek, ateşi olan kişilerin hangi koşullarda hamam yapacağı hakkındaki açıklamalarla bölümü sonlandırmıştır:

Hamamın yararları ve zararları üzerine

Hamam vücutları nemlendirir, cilt üzerindeki küçük delikleri açar, içlerine karışmış kirleri çözer, dolgunluğu hafifletir, yelleri çıkarır, uyku getirir, hıltları inceltir, ağrıyı sakinleştirir, ishali keser, yorgunlukları giderir, vücudu beslenmeye hazırlar.^{14,p:230} Tok olarak hamama girmeye devam eden cılız şişmanlatır. Cildi parlatır, kasılmış uzuvları uzatır ve nemli bedenleri tazeler. Kuvveti düşürmek, belki baygınlık getirene kadar kalbi ısıtmak, kusmayı harekete geçirmek, nefesi zayıflatmak, [artık] maddelerin ve çıkartıların zayıf uzuvlara doğru süratle dökülmesine yol vermek hamamın zararlarındandır. Bundan dolayı ateşi ya da yarası ya da çıkığı ya da şişi olan kişi hamamdan sakınmalıdır. Söylediğimiz gibi şişmanlamak isteyen kişi dışında tok olarak hamama girmekten sakınılmalıdır. Tok olarak hamama girmeye mecbur kalmış kişi, bundan sonra günlerce ballı su içmelidir, yoğun gıdalardan sakınılmalıdır ve ateşten korkmalıdır. [Hamam] günlük ateşi olan kişilerin hepsine yararlıdır, uzadıktan ve olgunlaştıktan sonra dört günde bir gelen ateş ya da balgamî olan ateş ve semi-tersiyer ateş dışında diğer ateşlerin hepsine zarar verir. Hamam hektik ateşi olan kişilere yararlı olabilir, ancak onlar hazık bir tabibe gereksinim duyarlar. Hektik ateşi olan kişinin hamam yapması zorunluysa, hamamın havası nemli olmalıdır, hamamın içinde alçakta olmalıdır. Kesinlikle sıcak bölümde onu terletmeyecek kadar beklemeli ve kesinlikle ona ağır gelmemelidir. Sonra bir darbeye kendini soğuk havuza atar, sonra çıkar, istirahat eder ve terlemesin diye yelpazelerle ferahlatılır. Uzuvları yorulmasın diye yavaş hareket

ettirilir. Hamam hakkındaki tüm tedbiri öğrenmeyi isteyen kişi, bu konudaki kitapları okumalıdır.^{14,p:231}

Tartışma

Tıp tarihi literatürü gözden geçirildiğinde *Hippokratik Külliyyat'ın Rejime II (Corpus Hippocraticum-Regimen II)* adlı kitabında¹⁵ hamamlar hakkında birtakım bilgilerin verildiği görülmektedir:

LVII. Hamamlara gelince, onların özellikleri bunlardır. İçilebilir su vücuda nem verdiği için vücudu nemlendirir ve soğutur. Tuzlu bir hamam, sahip olduğu doğal sıcaklık vücuttan nemi çektiği için ısıtır ve kurutur. Sıcak hamamlar, açken yapıldığında, kendi sıcaklıklarına bağlı olarak vücuttan nemi taşıdıkları için azaltır ve soğuturlar, et kendi neminden boşaltılırken de vücut soğutulur. [Hamamlar] yemekten sonra yapıldığında, vücutta önceden var olan nemi daha büyük bir hacme genişlettikleri için ısıtırlar ve nemlendirirler. Soğuk hamamların zıt etkisi vardır. Onlar boş bir vücuda belirli miktarda ısı verirler; yemekten sonra nemi uzaklaştırırlar ve soğuk olan kurulukları ile doldururlar. Hamamlardan kaçınmak, nem tüketildiği için kurutur, yağlanmaktan kaçınmak da böyle yapar.^{15,pp:343-4,†}

Galenus (129-200) da *De Sanitate Tuenda*¹⁷ adlı eserinin üçüncü kitabında sıcak tatlı su banyolarının özellikleri ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır:

Şimdi hamamları tartışmanın zamanıdır: İlk olarak, daha fazla kullanılması gerektiğinde, tatlı suları olan sıcak hamamlar, sonra soğuk hamamlar, ondan sonra bazısı orta sıcaklıkta, bazısı sıcak, bazısı ılık ve bazısı tamamen soğuk olan kaynak suları denener. Tatlı sıcak sular, eğer orta sıcaklıktaysalar, nitelik sıcak ve nemlidir; eğer daha ılıksalar, nitelik nemli ve serindir; fakat gerektiğinden daha sıcak hale getirilirse, nitelik sıcaktır, fakat artık eşit derecede nemli değildir. İkincisi vücutları diken diken eder ve onların gözenekleri büzülür, bundan dolayı artık ne dış nemi emer ne de iç atığı boşaltır. Ancak kişi, kendi içinde iyice nemlendiren ve iyice ısıtan orta sıcaklıkta olanlarla başlamalıdır. Fakat bazen, şans eseri, olur ki onlar ya nemi terleyerek atarlar ya da vücudun parçalarını fazla rheum ile doldururlar ya da yumuşatırlar ya da onu sindirirler ya da onun gücünü artırır ya da rahatlatırlar. Bu şeylere onların miktarlarının katkısı da az değildir.^{16,p:110,‡}

Bergamalı Oribasius (325-403)'un *Synopsis*'inin¹⁷ birinci kitabının hamamlar hakkındaki bölümünde sıcak banyolarla ilgili olarak verilen bilgilerin[§] neredeyse aynısı Aeginalı Paulus (625-690)'un *Epitome*'sinin¹⁸ birinci kitabının banyolar hakkındaki bölümünde de görülmektedir:

† "LVII. As to baths, their properties are these. Drinkable water moistens and cools, as it gives moisture to the body. A salt bath warms and dries, as having a natural heat it draws moisture from the body. Hot baths, when taken fasting, reduce and cool, for they carry the moisture from the body owing to their warmth, while as the flesh is emptied of its moisture the body is cooled. Taken after a meal they warm and moisten, as they expand to a greater bulk the moisture already existing in the body. Cold baths have an opposite effect. To an empty body they give a certain amount of heat; after a meal they take away moisture and fill with their dryness, which is cold. To refrain from baths dries, as the moisture is used up, and so does to refrain from oiling."^{15,pp:343-4}

‡ "It is now time to discuss baths: first, warm baths of sweet waters, when these should be more used; then of cold baths; then those of so-called spring waters, of which some are of medium temperature, some hot, some tepid, and some altogether cold. Of the sweet warm waters, if they are of moderate temperature, the property is warm and moist; if they are more tepid, the property is moist and cool; but if they are made warmer than necessary, the property is warm but no longer equally moist. For the latter make bodies bristle and their pores contract, so that they are no longer absorb the external moisture nor evacuate the internal excrement. But one should begin with those of moderate temperatures which in themselves thoroughly moisten and thoroughly warm. But it happens sometimes, by chance, that they either sweat out the moisture, or fill the parts of the body with superfluous rheum, or soften or digest it, or strengthen or relax its power. To these things also their quantity contributes not a little."^{16,p:110}

§ "Au contraire, le bain chaud est excellent et plus innocent que le bain froid ; il guérit la fatigue et dissipe la pléthore ; il réchauffe, apaise, ramollit, et disperse les flatuosités, dans quelque endroit qu'elles se soient fixées ; enfin il provoque au sommeil et donne de

Ancak sıcak banyo en güvenlisi ve en iyisidir, bitkinliği giderir, dolgunluğu giderir, ısıtır, yatıştırır, yumuşatır, gazı her nerede sabitlendiyse giderir, uyku getirir ve tombulluğa neden olur. Erkek ve kadın, genç ve yaşlı, zengin ve fakir, herkes için uygundur.^{18,pp:67-8,**}

Rāzī'nin ve Zehrāvī'nin eserlerinde hamam hakkında verilmiş olan bilgilerin genel olarak humoral patoloji teorisinin prensipleri ile uyumlu olduğu; bu bilgilerin tıp tarihindeki yerinin belirlenmesi bağlamında ele alındığında *Regime II, De Sanitate Tuenda, Synopsis* ve *Epitome* gibi öncül eserlerde yazarlarımızın verdiği bilgilerle uyumlu birtakım bilgilerin yer aldığı fark edilmektedir.

Öte yandan Rāzī'nin iki eserinde hamam hakkında verdiği bilgiler kendi aralarında karşılaştırıldığında *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında hamam hakkında yer vermediği bir kısım bilgiyi *Kitābu'l-Murşid av Fuşūl'*ında paylaştığı fark edilmektedir. Rāzī'nin verdiği bilgiler Zehrāvī'nin yazdıkları ile karşılaştırıldığında, Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında hamamın yararları ve zararları konusunda yer alan bilgilerle Zehrāvī'nin *et-Taşrīf'*inde yer alan bilgilerin çok benzer olduğu görülmektedir (**Ek-4**). Öte yandan Zehrāvī'nin *et-Taşrīf'*inde Rāzī'nin hem *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında hem de *Kitābu'l-Murşid'*inde hamamın kullanılarak vücudun nemlendirilmesi ya da kurutulması konusunda verdiği bilgilere ve yine Rāzī'nin *Kitābu'l-Murşid'*inde hamamın egzersizle benzer etkileri göstermekle birlikte vücudun normal sıcaklığını (*ḥararetu'l-ğarīziyye*) zayıflattığı görüşüne yer vermediği fark edilmektedir. Zehrāvī'nin kendi eserinde, Rāzī'nin hamamın yararları konusunda verdiği bilgilere birkaç eklemeye yaptığı ve aynı zamanda Rāzī'nin *Kitābu'l-Murşid'*indeki hamamla ilgili 82, 83, 84. fasıllarında yer alan görüşlerle benzer olan görüşleri eserine eklediği görülmektedir.

Zehrāvī'nin Rāzī'den alıntı yaptığını düşündüren cümleler karşılaştırıldığında, bazı kelimelerde tekil çoğul farklılıkları, bazı eylemlerde de aynı anlama gelebilecek fiiller kullanıldığı görülmektedir. Bazı ifadelerde de cümle içerisine farklı bazı kelimelerin eklenerek cümlelerin geliştirildiği, ya da anlamlarının belirginleştirilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Bazı cümlelerin çıkartıldığı ya da birleştirilerek aynı anlamın daha kısa bir cümle ile ifade edilmeye çalışılmış olduğu da görülmektedir (**Ek-4 ve Ek-5**).

Tarihsel olarak Rāzī'nin Zehrāvī'den daha önce yaşadığı göz önüne alındığında Zehrāvī'nin Rāzī'den etkilendiğini söylemek olası görünmektedir. Öte yandan Rāzī'nin İslam coğrafyasının Doğu, Zehrāvī'nin de Batı kesiminde yaşadığı göz önüne alındığında Rāzī'nin eserlerinin Batı'da da bilindiğini söylemek mümkün olabilir.^{††} Her iki eser arasındaki benzerliğin bir başka açıklaması ise her iki yazarın da yararlanmış olabileceği bir başka öncül yazar ve onun eserinin olabileceğidir.

Sonuç

Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin ve Ebū'l-Kāsım Ḥalef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin eserlerinde hamam hakkında verilmiş olan bilgilerin genel olarak humoral patoloji teorisinin prensipleri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Zehrāvī'nin *et-Taşrīf li-men 'aceze 'anī't-telīf* adlı eserinde hamam üzerine yazdıkları Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb* ve *Kitābu'l-Murşid av al-Fuşūl* adlı eserlerinde yer alan bilgilerin bir kısmı ile "neredeyse aynı" denebilecek kadar benzerdir. Zehrāvī'nin hamam hakkında yazdıkları, Rāzī'nin eserlerinden birebir alıntılar yapılarak ve bazı bölümleri dışarıda bırakılarak konu hakkında daha kısa bir sentez oluşturulduğu izlenimini vermektedir. Eğer böyleyse Zehrāvī neden Rāzī'nin ismini anmamıştır ya da eğer her iki yazar da ortak bir başka kaynaktan yararlanmışlarsa neden o yazarın ya da eserinin ismini

l'embonpoint. Le bain chaud est encore d'un usage commode pour tout le monde : hommes, femmes, petits enfants, vieillards et simples particuliers.^{17,pp:44-5}

^{**} "But the warm bath is the safest and best, relieving lassitude, dispelling plethora, warming, soothing, softening, removing flatulence wherever it fixes, producing sleep and inducing plumpness. It is expedient for all, man and woman, young and old, rich and poor."^{18,pp:67-8}

^{††} Bazı kaynaklarda Rāzī'nin Endülüs'e gittiğinden de bahsedilmektedir.¹⁹⁻²³

anmamışlardır soruları akla gelmektedir. Bu soruların yanıtlarını bulabilmek daha ayrıntılı karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Bilgi

Bu makale 25-29 Ekim 2018 tarihleri arasında Afyonkarahisar-Türkiye’de düzenlenen Prof. Dr. Seyfettin Uludağ Anısına Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği’nin 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi’nde sunulan ve özeti Program ve Özetler kitabında yayınlanan sözlü bildiriye dayanmaktadır. Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

1. Sarton G. Introduction to the History of Science, Volume 1, From Homer To Omar Khayyam, Reprinted. Baltimore: The Williams & Wilkins Company; 1953. pp:609-10.
2. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (Circa 900 A.D.). Isis 1935;23(2):321-72.
3. Sadi LM. The Millenium of Ar-Razi (Rhazes) (850-932 A.D.?). In: Muḥammad Ibn Zakarīyā’ Al-Rāzī (d. 313/925), Text and Studies II, Collected and reprinted by Sezgin F in collaboration with Amawi M, Ehrig-Eggert C, Neubauer E. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. pp:252-62.
4. Ağırkaç A. İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd Şti; 2004. pp:154-84, 307-22.
5. Kâhya E. Studies of Rhazes medical heritage. DTCF Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi (Ayrıbasım), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi; 1982. pp:415-20.
6. Goodman LE. Al-Rāzī. In: Bosworth CE, Van Donzel E, Heinrichs WP, Lecomte G assisted by Bearman PJ and Nurit MMEs, editors. The Encyclopaedia of Islam, New Edition. Vol. VIII. Leiden: E.J. Brill; 1995. pp:474-7.
7. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and Edited by Krumbhaar EB, Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1947. pp:267-70.
8. Aciduman A, Balat A. Aphorisms related to nephrological subjects in Rhazes’ *Kitab al-Murshid aw al Fuşūl (The Guide Book or The Book of Aphorisms)*. G Ital Nefrol 2018;35(Suppl 70):14-7.
9. Nizamii Aruzi. Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti. [Hazırlayan]: Ünver AS. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; 1936. pp:17,43.
10. [Adivar] AA. Ebülkasım Zehrâvî. In: İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati. 4. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1948. pp:87-90.
11. Savage-Smith E. Al-Zahrâwî. In: Bearman PJ, Bianquis TH, Bosworth CE, Van Donzel E, Heinrichs WP, editors. The Encyclopaedia of Islam, New Edition. Volume XI. Leiden: Brill; 2002. pp:398-9.
12. Er-Râzî, Ebû Bekr Muḥammed b. Zekerıyyâ. El-Manşûrî fı’-tıbb. Şerḥ ve taḥkîk ve ta’lîk: ed-Duktür Hâzım el-Bekrî eş-Şiddikî. Eṭ-Ṭab’atu’-Ulâ. Menşûrâtu Ma’hedî’l-Maḥtûṭâti’l-‘Arabiyye. El-Kuveyt, 1408 H/1987 M. pp:221-2.
13. Iskender AZ. Kitâbul-Murşid av el-Fuşûl ma’a Nuşûsi Tıbbiyyeti Muḥtârati li-Ebî Bekr Muḥammed ibn Zekerıyyâ er-Râzî. Mecelletu Ma’hedî’l-Maḥtûṭâti’l-‘Arabiyye 1961;7:1-125.
14. Ez-Zehrâvî, Ebû’l-Ḳasım Ḥalef b. ‘Abbâs. Et-Taşrif mevsû’a tıbbiyye mine’l-ḳarni’l-‘âşiri’l-milâdî. Ḥaḳkaḳahu ve tercemehu: ed-Duktür Şubḥî Maḥmûd Ḥamâmî. Mu’essesetu’l-Kuveyt li’-t-Tekaddumî’l-‘İlmî, 2004. pp:230-1.
15. Hippocrates With An English Translation by Jones WHS. Vol. IV. Heraclitus On the Universe. London: William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1959. pp:342-5.
16. Galen. A Translation of Galen’s Hygiene (De Sanitate Tuenda) by Green RM with an Introduction by Sigerist HE. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas; 1951. p:110.
17. Oribase. Oeuvres d’Oribase, Texte Grec, En Grande Partie Inédit. Collationné Sur Les Manuscrits. Traduit Pour La Première Fois En Français; Avec Une Introduction, Des notes, Des Tables Et Des Planches Par Les Docteurs Bussemaker et Ch. Daremberg, Tomé Cinquième. Paris: A L’Imprimerie Nationale; 1873. pp:44-5. [Internet] [cited 2016 Mar 02]. Available from: https://books.google.com.tr/books?id=VdtEAQAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Oribase.+Oeuvres+d%E2%80%99Oribase,+&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Oribase.%20Oeuvres%20d%E2%80%99Oribase%2C&f=false
18. Paulus Aeginata. The Seven Books of Paulus Aeginata, Translated from the Greek With A Commentary Embracing A Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians On All Subjects Connected With Medicine and Surgery by Adams F, In Three Volumes, Vol. I. London: Printed for the Sydenham Society; 1844. pp:67-8. [Internet] [cited 2010 Feb 19]. Available from: <https://books.google.com.tr/books?id=AFdhAAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Paulus+Aegineta.+The+Seven+Books+of>

+Paulus+Aegineta&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwic65Wfku_QAhXkDMAKHYg9AnUQ6AEIKjAB#v=onepage&q=Paulus%20Aegineta.%20The%20Seven%20Books%20of%20Paulus%20Aegineta&f=false

19. Leclerc L. Histoire De La Médecine Arabe. Tome Premier. Paris: Ernest-Leroux; 1876. p.338.
20. Ş. Sāmī. Qāmūsü'l-A'lām. Birinci Cild. İstanbul: Mihrān Maṭba'ası; 1306 [Ch. Samy-Bey Frascbery. Dictionnaire Universal D'Histoire et De Géographie. Tome Premier. Constantinople: Editeur Mihran; 1889]. pp.693-6.
21. [Akalin] BÖ. Nevsāl-ı 'Āfiyet – Sāl-nāme'-i Tıbbī. Dördüncü Kitāb. İstanbul: Maṭba'a-i Aḥmed İhsān; 1322. pp:172-84.
22. [İzmirli] İH. Şeyḥü'l-Eṭṭebbā Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī. Dārü'l-Fünün İlahiyyāt Fakütesi Mecmū'ası 1341;1(1):151-65.
23. [Ünver] AS. İslām Doktoru Ebubekir Razī 850 – 923. İstanbul: T.C. İstanbul Belediyesi İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü; 1931 (Belediye Mecmuasınının 87 ci sayısında neşrinden sonra ayrıca risale olarak çıkarıldı).

Ek-1. Rāzī'nin *el-Manşūrī fī ṭ-Ṭıbb* adlı eserinin hamam hakkındaki bölümü^{12,p:221-2}

من منافع الحمام ومضاره وجهة استعماله

الحمام يمكن أن يرطب به البدن وأن يجفف. ويحتاج إلى الترطيب به أصحاب الأبدان النحيفة اليابسة القلحة. وهؤلاء ينبغي أن لا يتعرّفوا فيه بل يكونوا منه في مكان معتدل ويصوبون فيه ماءً حاراً كثيراً ليكثر البخار الرطب حواليتهم. ويصوبون من الماء الحار المستلذ على أجسادهم وينتفعون فيه إلى أن ينتفخ الجسد ويربو قليلاً. ثم ليمسكوا عن استعمال الماء الحار ويستعملون الماء البارد مرة واحدة وقتاً يسيراً. ويتمرّخوا بالدهن بعد ذلك. وأما من يريد التجفيف والتخفيف عن البدن فليكثر التعرّق فيه والتدلك بدقيق الباقلي والحمص أو البورق أو الأشنان. ويدافع بالأكل بعد ذلك مدة طويلة. وليتدلك بدهن البنفسج وقد أقبل يتصيب. ومن منافع الحمام أنه يطري البدن ويفتح المسام ويجلي الأوساخ المرتبكة فيها ويخفف الامتلاء ويفشّ الرياح ويجلب النوم ويسكن الأوجاع ويرقق الأخلاط ويمنع من الخلفة ويذهب بالإعياء ويهيء البدن للاغتذاء. ومن مضاره إنه يسقط القوة ويسخن القلب حتى أنه ربما جلب الغشي. ويهيج القيء ويجعل للمواد سبباً إلى سرعة الانصباب. ولذلك ينبغي أن^{12,p:221} يحذر الحمام من به حمى أو قرحة أو فزع أو فسخ أو ورم. وليحذر دخوله على الشعب إلا من يريد السم. ومن اضطر إلى دخوله على الشعب فليشرب بعد ذلك من السكجيبين أياماً ويحذر الأغذية الغليظة ويلطف تدبيره.^{12,p:222}

Ek-2. Rāzī'nin *Kitābu'l-Murşid av al-Fuṣūl* adlı eserinin hamam hakkındaki fasılları^{13,p:38-40}

فصل في الحمام

- ٧٦- التعرّق في الحمام يذهب مذهب الرياضة في ترقيق الفضول وفشها، غير أنه لا يُقوى الحرارة الغريزية؛ بل يضعفها.
- ٧٧- ينبغي أن يكون الحمام قبل الطعام، ويحذر بعد الطعام، إلا من يريد أن يسمن البدن.
- ٧٨- الحد في التعرّق في الحمام للدهن، وتواتر النفس، وعند ذلك ينبغي أن يفارق البيت الحار، قبل ابتداء حدوث الكرب. فإنه إذا فعل ذلك ريح فشّ الفضول من ظاهر البدن، وتفتح المسام وإعداد البدن للغذاء وأمن من الضعف، والحميات التي يجلبها طول المقام في الحمام.
- ٧٩- قد يمكن أن يرطب البدن بالحمام؛ وأن يجفف: فإذا رمت الترطيب، فليرش الحمام بماء كثير، وليكثر فيه من استعمال الماء والأبزن؛ وإذا رمت التجفيف، فليكن بالضد من ذلك، ولا يرش فيه ماء، ولا يكون في حياضه ماء. لكن ينبغي أن يكون أرض الحمام جافاً، وهوأوه صافياً غير بخاري.^{13,p:38}
- ٨٠- من منافع الحمام: توسيع المسام، وإذهاب الحكّة، والجرب، وتليين اللحم، وإعداد البدن للاستغذاء، وبسط الأعصاب المتشنجة، وفشّ الرياح، وإنضاج النزلة والزكام، وتسهيل البول العسر، وحبس الطبيعة المنطلقة.
- ٨١- ومن مضار الحمام: تسهيل صب الفضول إلى الأعضاء الضعيفة، وهو أعظم مضاره، وإرخاء الجسد، وإضعاف الحرارة الغريزية، وإضعاف العصب والأعضاء العصبية وإرخاؤها جميعاً، وإضعاف شهوة الطعام، وإضعاف الباه.
- ٨٢- الحمام ينفع جميع أصحاب حميات يوم، ويضر في جميع الحميات الأخر؛ إلا في الربع، والبلغمية، وشطر الغبّ، وذلك أيضاً بعد نضجها وتناولها.
- ٨٣- وقد ينتفع أصحاب الدق بالحمام ولكن يحتاجون أن يكون معهم طبيب حاذق يدبرهم فيه، وذلك أنهم يحتاجون من الحمام إلى أمور يطول الكلام بشرحها، ويعظم ضرر الخطأ اليسير منها بهم.
- ٨٤- الأجود إذا لم يكن مع صاحب الدق طبيب، ولم يكن بد من أن يستحم، أن يكون هواء الحمام رطباً، وأن يكون ليثه في البيت الحار بقدر ما لا يعرّفه، ولا يكربه البتة. ثم ينغمس في الحوض البارد ضربة^{13,p:39} ثم يخرج إلى المشلح، ويستريح هناك طويلاً، ويُروّح عنه حتى لا يعرق.^{13,p:40}

Ek-3. Zehrāvī'nin *Kitābu't taşrīf li-men 'aceze ani't-te'lif* adlı eserinin hamam hakkındaki bölümü^{14,p:230-1}

فصل في منافع الحمام ومضاره

الحمام يرطب الأبدان، ويفتح المسام ويحلل الأوساخ المرتبكة فيها ويخفف الامتلاء ويفش الرياح ويجلب النوم ويرقق الأخلط ويسكن الوجع ويقطع الخلفة ويذهب بالإعياء ويهيئ البدن للاغتذاء. ^{14,p:230} ويُسَمَّن المهزول إذا أدام دخوله على الشَّبَع، ويبسط البشرة ويمدد الأعضاء المتشنجة ويرطِّب الأبدان الرطبة. ومن مضاره أنه يسقط القوة ويسخن القلب حتى أنه ربما جلب الغشي ويهيج القيء ويضعف النفس، ويجعل للمواد الفضول سبيلاً إلى سرعة الانصباب إلى الأعضاء الضعيفة. ولذلك ينبغي أن يحذر الحمام من به حمى أو قرح أو فسخ أو ورم. وليحذر دخوله على الشَّبَع إلا من يريد التسمين كما قلنا. ومن اضطر إلى دخول الحمام على الشَّبَع فليشرب في أثره من السكتجيين أياماً، ويحذر الأغذية الغليظة وليحذر الحمى. وينفع جميع حميات يوم ويضر بالأخر كلها إلا الربع بعد تناولها ونضجها أو البلغمية وشطر الغبّ وقد ينفع أصحاب الدق الحمام إلا أنهم يحتاجون إلى طبيب حاذق، وإذا لم يكن لصاحب الدُقُّ بُدُّ من الحمام فليكن هواء الحمام رطباً، وليكن فيه على وطاء، ويكون لبنة في البيت الحار بقدر ما لا يعرق فيه البتة، ولا يكره البتة، ثم يغمس في الحوض البارد ضربة، ثم يخرج ويستريح ويروِّح عليه بالمرآح كي لا يعرق ويتلطف به في الحركة كي لا تتعب أعضاؤه. ومن أراد أن يقف على جميع تدبير الحمام فليقرأ كتبهم في ذلك. ^{14,p:231}

Ek-4. Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*¹² adlı eseri ile Zehrāvī'nin *Kitābu't taşrīf li-men 'aceze ani't-te'lif*¹⁴ adlı eserinde hamamın yararları, zararları ve hamamın uygun olmadığı kişilerle ilgili karşılaştırma; benzerlikler ve farklılıklar

El-Manşūrī fī't-Ṭıbb – Hamamın yararları	Et-Taşrīf – Hamamın yararları
ومن منافع الحمام أنه يطري البدن ويفتح المسام ويجلي الأوساخ المرتبكة فيها ويخفف الامتلاء ويفش الرياح ويجلب النوم ويسكن الأوجاع ويرقق الأخلط ويمنع من الخلفة ويذهب بالإعياء ويهيئ البدن للاغتذاء. ^{12,p:221}	الحمام يرطب الأبدان، ويفتح المسام ويحلل الأوساخ المرتبكة فيها ويخفف الامتلاء ويفش الرياح ويجلب النوم ويرقق الأخلط ويسكن الوجع ويقطع الخلفة ويذهب بالإعياء ويهيئ البدن للاغتذاء. ويُسَمَّن المهزول إذا أدام دخوله على الشَّبَع، ويبسط البشرة ويمدد الأعضاء المتشنجة ويرطِّب الأبدان الرطبة. ^{14,p:230-1}
El-Manşūrī fī't-Ṭıbb – Hamamın zararları	Et-Taşrīf – Hamamın zararları
ومن مضاره أنه يسقط القوة ويسخن القلب حتى أنه ربما جلب الغشي. ويهيج القيء ويجعل للمواد سبيلاً إلى سرعة الانصباب. ^{12,p:221}	ومن مضاره أنه يسقط القوة ويسخن القلب حتى أنه ربما جلب الغشي، ويهيج القيء ويضعف النفس، ويجعل للمواد الفضول سبيلاً إلى سرعة الانصباب إلى الأعضاء الضعيفة. ^{14,p:231}
El-Manşūrī fī't-Ṭıbb – Hamamın uygun olmadığı kişiler	Et-Taşrīf – Hamamın uygun olmadığı kişiler
ولذلك ينبغي أن يحذر الحمام من به حمى أو قرحة أو فزع أو فسخ أو ورم. وليحذر دخوله على الشَّبَع إلا من يريد التسمين كما قلنا. ومن اضطر إلى دخوله على الشَّبَع فليشرب بعد ذلك من السكتجيين أياماً ويحذر الأغذية الغليظة ويلطف تدبيره. ^{12;pp:221-2}	ولذلك ينبغي أن يحذر الحمام من به حمى أو قرح أو فسخ أو ورم. وليحذر دخوله على الشَّبَع إلا من يريد التسمين كما قلنا. ومن اضطر إلى دخول الحمام على الشَّبَع فليشرب في أثره من السكتجيين أياماً، ويحذر الأغذية الغليظة وليحذر الحمى. ^{14,p:231}

Metinde "الأغذية" olarak yazılmıştır.

Ek-5. Rāzī'nin *Kitābu'l-Murşid*¹³ adlı eseri ile Zehrāvī'nin *Kitābu't taşrīf li-men 'aceze ani't-te'lif*¹⁴ adlı eserinde hamamın ateşi olan kişilere yararı ve zararı ile zayıf kişilerle ilgili karşılaştırması; benzerlikler ve farklılıklar

Kitābu'l-Murşid – Hamamın ateşi olanlara yararı ve zararı	Et-Taşrīf – Hamamın ateşi olanlara yararı ve zararı
<p>٨٢- الحمام ينفع جميع أصحاب حميات يوم، ويضر في جميع الحميات الأخر؛ إلا في الربيع، والبلغمية، وشطر الغيب، وذلك أيضاً بعد نضحها وتطاولها. 13,p:39</p>	<p>وينفع جميع حميات يوم ويضر بالأخر كلها إلا الربيع بعد تطاولها ونضحها أو البلغمية وشطر الغيب 14,p:231</p>
Kitābu'l-Murşid – Zayıf kişiler	Et-Taşrīf – Zayıf kişiler
<p>٨٣- وقد ينتفع أصحاب الدق الحمام ولكن يحتاجون أن يكون معهم طبيب حاذق يدبرهم فيه، وذلك أنهم يحتاجون من الحمام إلى أمور يطول الكلام بشرحها، ويعظم ضرر الحطاء اليسير منها بهم. 13,p:39</p>	<p>وقد ينفع أصحاب الدق الحمام إلا أنهم يحتاجون إلى طبيب حاذق، 14,p:231</p>
<p>٨٤- الأجود إذا لم يكن مع صاحب الدق طبيب، ولم يكن بد من أن يستحم، أن يكون هواء الحمام رطباً، وأن يكون لبثه في البيت الحار بقدر ما لا يعرقه، ولا يكرهه البتة. ثم ينغمس في الحوض البارد ضربة ثم يخرج إلى المشلح، ويستريح هناك طويلاً، ويُزوح عنه حتى لا يعرق. 13,pp:39-40</p>	<p>وإذا لم يكن لصاحب الدق بُد من الحمام فليكن هواء الحمام رطباً، وليكن فيه على وطاء، ويكون لبثه في البيت الحار بقدر ما لا يعرق فيه البتة، ولا يكرهه البتة، ثم ينغمس في الحوض البارد ضربة، ثم يخرج ويستريح ويروح عليه بالمراوح كي لا يعرق ويُتلف به في الحركة كي لا تتعب أعضاؤه. ومن أراد أن يقف على جميع تدبير الحمام فليقرأ كتبهم في ذلك. 14,p:231</p>